

11. Türkiye Türkçesi bölge ağızlarındaki atasözlerinde arkaik ögeler

Murat ALTUĞ¹

APA: Altuğ, M. (2021). Türkiye Türkçesi bölge ağızlarındaki atasözlerinde arkaik ögeler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 216-231. DOI: 10.29000/rumelide.890429.

Öz

Atasözleri, bağlı oldukları toplumların maddî ve manevî kültür öğelerini yansıtan, ortak ve millî şura dayanan ürünlerdir. Bir milletin yaşam tarzını, değer yargılarını, hayata bakış açısını, örfünü, âdetini ve geleneğini atasözlerinde bulmak mümkündür. Türk dili, asırlar öncesine dayanan ve zengin bir geçmişe sahip olan edebiyat dili yanında, zengin bir sözlü geleneğe de sahiptir. Atasözleri, bu sözlü gelenekte zengin ve özlü içeriğiyle önemli bir yer tutmaktadır. Standart yazı dili dışında kalan Türkiye Türkçesi ağızları, atasözleri açısından oldukça dikkat çekicidir. Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yayınlanan Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler adlı kitap, halk arasında kullanılan atasözlerinin derlenip bir araya getirildiği önemli çalışmalardan biridir. Bölge ağızlarındaki atasözlerinde bulunan arkaik öğeleri tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada TDK'nin web sitesindeki Güncel Türkçe Sözlük'te bulunmayan veya söz konusu sözlükte "halk ağzında" ya da "eskimiş" açıklamasıyla kayıtlı olan ve sıklık sözlüklerine göre standart yazı dilinde seyrek kullanılan ögeler tanımlarıyla listelenmiş, bu ögelerin tarihî lehçelerdeki durumuna bakılmış, yer yer etimolojilerine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Atasözü, arkaik, bölge ağızları, Türkiye Türkçesi

Archaic elements in proverb in regional dialects of the Turkey Turkish

Abstract

Proverbs are products that reflect the material and spiritual cultural elements of the societies they belong to and are based on common and national consciousness. It is possible to find a nation's lifestyle, value judgments, perspective on life, customs, customs and traditions in proverbs. The Turkish language has a rich oral tradition as well as its literary language dating back centuries and having a rich history. Proverbs occupy an important place in this oral tradition with their rich and concise content. Turkey is outside the standard written language Turkish dialects, is quite interesting in terms of proverbs. The book titled Proverbs and Idioms in Regional Dialects, published by the Turkish Language Association (TDK), is one of the important works in which the proverbs used among the people are compiled and brought together. In this study, which aims to identify archaic elements in proverbs in the regional dialects, it is not included in the Contemporary Turkish Dictionary (GTS) on the website of the TDK, or is recorded in the dictionary as "in public" or "obsolete" and is rarely used in standard written language according to frequency dictionaries. the elements were listed with their witnesses, the status of these elements in historical dialects was examined, and their etymologies were included in places.

Keywords: Proverb, archaic, regional dialects, Turkey Turkish

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Aksaray, Türkiye), maltug01@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9447-6082 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 05.02.2021- kabul tarihi: 20.03.2021; DOI: 10.29000/rumelide.890429]

Giriş

Çalışmanın ana gövdesini oluşturan üç önemli kavram şunlardır: *Ağız*, *atasözü*, *arkaik*. Bunları sırasıyla ele almakta fayda vardır.

Ağız

Türk Dil Kurumunun hazırladığı Güncel Türkçe Sözlük (GTS)'te, dil bilgisi terimi olarak **ağız** “(isim, dil bilimi) *Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili*” (<https://sozluk.gov.tr/15.11.2020,20.00>) olarak tanımlanır. Bunun dışında terim olarak kullanılan **ağız** ile ilgili pek çok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan birinde en geniş şekliyle **ağız** “Aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir üst dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde, okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca, sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmamasından kaçınılan, doğal olmakla birlikte yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az, okullarda öğretilmeyen konuşma biçimleridir” (Demir ve Yılmaz, 2009: 24) şeklinde tarif edilmektedir.

Atasözü

Atasözü için GTS'de, “*Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel*” (<https://sozluk.gov.tr/17.11.2020,20.10>); Zeynep Korkmaz'ın hazırladığı Gramer Terimleri Sözlüğü'nde ise “*Anonim karakter taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz*” (Korkmaz, 1992: 14) biçiminde tanımlanmaktadır.

Arkaik

Her canlı varlık gibi dil de değişimi yaşar. Bu değişimde en büyük etken zamandır. Ancak değişimi doğrudan veya dolaylı etkileyen unsurlar da yok değildir. Toplum hayatında meydana gelen siyasal, sosyal, kültürel değişimler dildeki değişimi etkileyen unsurlardan bazılarıdır. Dildeki değişim en çok seste, sonra şekil yapısında ve söz varlığında kendini gösterir. Dilliler, zaman içerisinde kullanımdan düşmeye yüz tutmuş, kullanım sıklığı azalmış ögelere kısaca **arkaik (eskicil)** ögeler ismini vermektedirler. Öncelikle bu kavramın genel olarak nasıl tanımlandığına ve bugüne kadar yapılan çalışmalarda nasıl ele alındığına kısaca değinmek istiyoruz.

Türk Dil Kurumu GTS'de **eskicil** için karşılık bulunmazken, Fransızca *archaïque* sözcüğünün alıntılanmış şekli olan **arkaik** şu şekilde açıklanmıştır: “*1. Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan 2. Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)*” (<https://sozluk.gov.tr/18.11.2020,20.50>) Yine GTS'de **eskicilik** için bir karşılık bulunmazken, Fransızca *archaïsme*'nin alıntılanmış biçimi olan **arkaizm** için şu karşılık verilmiştir: “*Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait biçimin, yapının özelliği*” (<https://sozluk.gov.tr/18.11.2020,21.50>). Zeynep Korkmaz'ın hazırladığı Gramer Terimleri Sözlüğü'nde **eski** için “*Eskiye ait, eski devirden kalma, arkaik, kalıntı.*” **eskicilik** için “*Eskiye bağlılık, artık kullanımdan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski şekillerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma.*” **eskilik** için ise

“Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanımdan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devrelerine ait kelime, deyim ve şekiller: adaklı (sözlü), ağu (zehir) vb.” **eski kelime** için ise “Bu gün artık kullanımdan düşmüş bulunan veya eski şekli ile kullanılan kelime: gökçek (güzel), bencileyin (benim gibi)” (Korkmaz, 1992: 55) tanımları yapılmakta, bunların dışında Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü (ADTS) adlı eserde **eski biçim**, **eskillik** terimleri “Kullanımdan düşmüş sözlüksel birim, sözdizimsel olgu” (Vardar, 2002: 93) şeklinde tarif edilmektedir.

Sehî Bey Divanı’ndaki arkaik öğeleri tespit eden Hakan Özdemir, GTS’deki tanımdan hareketle **arkaik** kavramını değerlendirmiş ve eskiciliğin ölçütünün zorunlu olduğunu belirttikten sonra şu hükmü benimsemiştir: “Arkaizme esas oluşturan zamanı o güne (eserin yazıldığı tarihe) göre değil bugünü esas alarak belirlemek ve arkaik unsurları zamanımıza ulaşamayanlar olarak sınırlamak sağlıklı olacaktır” (Özdemir, 2012: 3). Bu sebeple Özdemir, makalesinin ismini *Günümüze Göre Sehî Bey Divanı’ndaki Arkaik Unsurlar* olarak belirlemiştir.

Mehmet Ölmez, *Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine* adlı makalesinde tartışmaya açtığı **eskicil** teriminden ne anladığını şöyle izah eder: “Bir dilde Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra, sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” (Ölmez, 2003: 136). Ölmez, bu tanımları akademik öğretmeni Talat Tekin’den öğrendiğini ancak herhangi bir yanlış anlama veya yanlış bilgi aktarma söz konusu ise sorumluluğun kendisine ait olduğunu ifade eder.

Arkaik (eskicil) öğeler üzerine son yıllarda yapılan çalışmaların sayısı artmış, araştırmacılar tarafından kavramın sınırları daha ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Gürer Gülsevin “Eski şekli devam ettirmek, korumak” ile “eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak”ın farklı anlamlara geldiğini belirterek dilin tabii akışı içinde bazı unsurların dilde devam ettiğini, bazılarının da değiştiğini veya kullanımdan düştüğünü ifade eder. Gülsevin, görüşünü “ Arkaik unsurdan bahsedilmesi için muhakkak bir karşılaştırma yapılması gerekir. Bu karşılaştırma ya eşzamanlı olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da art zamanlı olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile yapılabilir.” (Gülsevin, 2015: 3) şeklinde dile getirir.

Ahmedî Daî Divanı’nda *Eskicil Öğeler* adlı makalesinde İsmail Güneş de “Dildeki eskicil unsurlar incelenirken eş ya da art zamanlı bir karşılaştırmayı esas almanın daha tutarlı olacağı düşüncesindeyiz.” (Güneş, 2018: 130) diyerek söz konusu çalışmasını art zamanlı bir yaklaşımla oluşturmuştur.

Engin Yılmaz, *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı kitabında **eskicilik** kavramını “Bir dilin tarihî dönemlerinde kullanılmış ancak ölçünlü dilde veya geçerli olan zaman diliminde kullanım yaygınlığını ve sıklığını kaybetmiş, hemen hemen unutulmuş ses, yapı ve sözlüksel biçimlerinin tarihî dönemlerdeki formuna yakın bir şekilde kullanılmasına denir ve bu şekilde kullanılan dil birimlerine de **eskicil (İng. archaic)** denir.” şeklinde açıklamaktadır (Yılmaz, 2014: 44). Örnek olarak da GTS’de yer alan *işbu* (< *uşbu*), *bende*, *bendeniz*, *içre*, *taşra* (<https://sozluk.gov.tr/19.11.2020,20.40>) gibi öğeleri tarihî dönmedeki kullanımları yansıtması bakımından eskicil örnekler olarak kabul eder. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi bölge ağızlarındaki atasözlerinde bulunan arkaik öğeleri tespit ederken bu tanım esas alınmıştır.

Araştırmanın yöntemi

Ömer Asım Aksoy'un Türk Dil Kurumu Derleme-Tarama Kolu Başkanı olduğu dönemde onun başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (1996) adlı eserde yer alan atasözlerinde bulunan ancak bu gün Türk Dil Kurumu GTS'de olmayan veya söz konusu sözlükte "halk ağızında" ya da "eskimiş" açıklamasıyla kayıtlı olan ve sıklık sözlüklerine göre standart yazı dilinde seyrek kullanılan ögeler ses, biçimbirim ve söz varlığı bakımından tanıklarıyla tespit edilmiş, bu ögelerin tarihî lehçelerdeki şekillerine bakılmış ve yer yer de etimolojilerine değinilmiştir. Tanıklar verilirken Bölge Ağızlarındaki Atasözleri kitabının işaretleme sistemine sadık kalınarak il isimlerinin başına kısa çizgi (-), ilçe isimlerinin başına yıldız işareti (*) konmuş, daha küçük yerleşim birimleri içinse herhangi bir işaret kullanılmamıştır.

İnceleme

1. Ses bilgisi bakımından arkaik ögeler

1.1. /y-/ Sesinin korunması (ör. yırak)

Yakına erinen, uzağa (**yırağa**) gerinir (yorulur). (Dayulkuyu *Hekimhan –Malatya, Yukarı Bozkuyu *Kadirli –Adana)

Tuncer Gülensoy, kelimenin "yırtp ayırmak" anlamındaki **yır-/yıra-** fiilinden "uzak, ırak" anlamında **yırak** (Gülensoy, 2011: 1143) biçiminde türemiş bir isim olduğunu belirtir. Kelime, Orhun Türkçesindeki ***ıra-**, **yıra-** [(zaman) geçmek, uzaklaşmak (Tekin, 2016: 315)] fiiline dayanır ve **ırak** (Tekin, 2016: 300) biçiminde görülür. Eski Uygur Türkçesinde **yırak** [TT. I. 10, 78 (Caferoğlu, 2015: 294)], Karahanlı Türkçesinde **yırak yér** [DLT C.III (Atalay, 1941: 28-22)], Kıpçak Türkçesinde **yırak** (Toparlı vd., 2014: 315) biçimleri yanında "uzak, ırak" anlamında **ırak**, **ırak** (Toparlı vd., 2014: 101) şekilleri ile de kullanılmış olan kelime, Çağatay Türkçesinde **yırağ/yırak** (Ünlü, 2013:1252) ve Batı Türkçesinin kuruluş dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi'nde **yırak/yırak** (Kanar, 2011: 767) şeklinde "uzak, ayrı" anlamıyla tespit edilmiş, Yeni Tarama Sözlüğü'nde **yırak/ırak** (Dilçin, 1983: 244) biçiminde tanıklanmıştır. GTS'de kelimenin **yırak** biçiminin bulunmaması (<https://sozluk.gov.tr/25.11.2020,22:15>) ve ağızlardaki atasözlerinde **yırak** biçiminin kullanılması dolayısıyla bu kelime ses bakımından arkaik olarak nitelendirilmiştir.

1.2. /t-/ Sesinin korunması (ör. toğru, tağlar)

Yalançı düz yoldan şaşmış, **toğrusi tağlar** aşmış. (-Batman)

Bugünkü standart Türkiye Türkçesindeki Türkçe asıllı kelimelerin başında bulunan /d/ sesinin Eski Türkçe döneminde genellikle /t/ olması yani kelime başında gerçekleşen t- > d- değişimine aykırı bir durumun ağızlardaki atasözlerinde varlığı, /t-/ sesinin bulunduğu bazı kelimelerin, ses bakımından arkaik olarak sınıflandırılmasını sağlamıştır.

tağ "dağ" kelimesi hemen hemen tarihî Türk lehçelerin hepsinde tonsuz biçimiyle kullanılır. Kelime, Orhun Türkçesinde **tagça** (KT D 24), Eski Uygur Türkçesinde (Eraslan, 2012: 605), Karahanlı Türkçesinde (DLT, C.III, 153-5) ve Harezmi Türkçesinde **tağ** (NF 10-3) biçiminde "dağ" anlamında kullanılmış, Kıpçak Türkçesinde kelimenin bilinen "dağ" anlamı dışında "damga" (Toparlı vd., 2014: 317) anlamı da tespit edilmiştir. Çağatay sahasında **tağ** biçimi yanında "dağ gibi yığmak" anlamında

tağ ét-, “*dağ gibi olmak*” anlamında **tağ ol-** şekilleri de vardır. Eski Anadolu Türkçesinde **tağ** “*dağ*” biçimi yanında **tağ kılmak** “*dağ gibi yapmak*”, **tağ olmak** “*fazlalaşmak, artmak*”, **tağ taş** “*dağ taş, dere tepe*” biçimleriyle kullanılmıştır. Kelime, GTS’de tonlu biçimiyle vardır, tonsuz biçimi yoktur (<https://sozluk.gov.tr/26.11.2020,20.00>). Kelimenin tonsuz biçiminin Anadolu ağızlarındaki varlığı sebebiyle, bu sözcük ses bakımından arkaik öge olarak değerlendirilmiştir.

2. Şekil bilgisi bakımından arkaik ögeler

2.1. Vasıta Hâli Eki: +n

Yazın yaşa, **kışın** taşa oturma. (Mahmutören –Ordu, Çırakman –Samsun, Seslikaya *Ardeşen –Rize)

Yazın ayrınsız, **kışın** yorgansız olmaz. (**Suşehri –Sivas, -Van, -Isparta*)

Vasıta hâli Orhun Türkçesinde +n ile yapılır: süçig **sabın** yımşak **agın** “*Tatlı sözle yumuşak hediyeyle*” (KT G 5). Eski Uygur Türkçesinde bilhassa *yer* ifade eden **ortun** kelimesinde ‘yana **ortun** inisine tip tidi.’ “*Yine ortanca kardeşine şöyle söyledi.*” (Suv.611,7) şeklinde kalıplaşarak (Eraslan, 2012: 154) , Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘**yazın** katıglansa **kışın** sebnür.’ “*Yaz mevsiminde çalışırsa kış zamanı rahat eder.*” (DLT II.C 172.s), ‘küz keliği **yazın (yayın)** bilgürer (belgüülüğ)’ “*Güzün gelişi yazla belli olur.*” [(DLT III.C.: 160) Atalay. 1991: 763] örneklerinde vasıta hal eki olarak –n kullanılmıştır. Timurtaş, Eski Anadolu Türkçesindeki vasıta hali için “*İsim çekiminde bu hâl, bağlama edatı olan ile kullanılarak ifade edilmektedir. ile’nin ilk hecesi yardımcı sesler gibi düşmektedir. Diğer instrumental eki –n az görülüyor, artık çekim eki olmaktan çıkmıştır, bazı sözlerde klişeleşmiş şekilde yaşamaktadır*” (Timurtaş, 2012: 75) der. Şu anda Türkiye Türkçesinde vasıta hal eki olarak +n kullanılmaz. Bunun yerine *ile* bağlacının eklemeye başlayan hâli kullanılır. Ancak yukarıdaki örnekler de gösteriyor ki /+n/ vasıta hâli eki, arkaik bir şekilde ağızlarda varlığını devam ettirmektedir.

Ayrıca *ile* edatı ve +n vasıta hâli ekinin ses değişimine uğrayarak bir arada kullanıldığı örnekler de vardır.

Atınan (at+ile+n) arpa bir yerde olmaz. (**Hanak Köyleri –Kars*)

Yağınan (yağ+ile+n) yavşan yenir. (**Gürün –Sivas*)

3. Söz varlığı bakımından arkaik ögeler

Bu bölümde Türk Dil Kurumu GTS’de bulunmayan veya bulunduğu “*halk ağzında*” veya “*eskimiş*” açıklamasıyla kayıtlı olan ve sıklık sözlüklerine göre standart yazı dilinde sık kullanılmayan kelimeler listelenmiştir.

1. arımak/arık “Zayıflamak, zayıf”

İnsan bir derinin içinde hem **arır**, hem semirir. (**Ereğli –Konya*)

Arık etten yağlı tirit olmaz. (**Mudurnu –Bolu*)

Kelimeye Orhun ve Eski Uygur Türkçesinde rastlanmazken Karahanlı Türkçesinde “*zayıf, cılız*” anlamında **aruk** [TİEM 73177r/7 (Ünlü, 2012: 62)] şeklinde rastlamak mümkündür. Kelime, Harezmi Türkçesinde **arık**, **aruk** biçimiyle “*zayıf*”, **arık olmak** biçimiyle “*arıklamak, zayıflamak*” anlamında (Ünlü, 2012: 50), Yeni Tarama Sözlüğünde **arık**, **arığ**, **aruk** (Dilçin, 1983: 12) şekliyle “*zayıf, cılız*” anlamında kullanılmıştır. GTS’de **arımak** fiili bulunmazken (<https://sozluk.gov.tr/28.11.2020,20.25>); “*zayıf, cılız, kuru, sıksa*” anlamında **arık** kelimesi yer alır. Ancak sıklık sözlüklerinde bu kelimenin standart dilde kullanımının azaldığı tespit edildiği için (Ölker, 2011: 131) hatta hiç kullanılmadığına yönelik tespitler de görülmüştür (Göz, 2019). Bunun için bu sözcük arkaik öge olarak değerlendirilmiştir.

2. armak, arımak “Yorulmak”

Arsız **arımaz**, çayır çimen kurumaz. (*Güzelyurt *Hekimhan –Malatya*)

Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Irk Bitig’de kelimenin “*yorulmak, yorgun düşmek*” anlamıyla **armak** (Tekin, 2016: 294) şeklinde kullanıldığı görülür. Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü (Kanar, 2011: 57) ile Yeni Tarama Sözlüğünde **armak** (Dilçin, 1983: 13) biçimiyle “*yorulmak, bitkin/yorgun düşmek*” anlamında kullanılmıştır. GTS’de olmayan (<https://sozluk.gov.tr/29.11.2020,15.30>) ancak Anadolu ağızlarında kullanılan sözcük bu durumyla arkaik ögeler arasında sınıflandırılmıştır.

3. aylanmak “Bir yerin çevresinde dolanmak”

At **aylansa** kazıkla. (**Polatlı –Ankara*)

Kelime, Harezmi Türkçesinde “*dönmek, daire çizmek*” anlamıyla **aylanmak** [ME 83/1 (Ünlü, 2012: 66)] şeklinde görülür. Eski Anadolu Türkçesinde “*çevresinde dolaşmak, çevresini gezmek*” anlamıyla **aylanmak** (Kanar, 2011:76) biçimiyle kullanılmıştır. Ayrıca Yeni Tarama Sözlüğünde kelimeye “*dönmek, devretmek*” anlamıyla **aylanmak** (Dilçin, 1983: 20) biçimiyle rastlamak da mümkündür. GTS’de **aylanmak** fiili “*halk ağzında*” kaydıyla “*bir yerin çevresinde dolanmak*” (<https://sozluk.gov.tr/29.11.2020,20.10>) anlamıyla tespit edildiği için arkaik öge olarak nitelendirilmiştir.

4. banlamak “Bağırmak”

Arif olan anlar, horoz olan **banlar**. (*-Van*)

Dîvânü Lugâti’t Türk’te kelimenin “*bağırma*” anlamında **ban-** (Atalay, CIII, 355-2) biçimi vardır. Eski Anadolu Türkçesinde **banlamak**, **bañlamak** (Kanar, 2011: 92) biçimiyle 1. “*Bağırarak, haykırarak, seslenmek, çağırarak*” 2. “*Ezan okumak*” anlamlarıyla kullanılmıştır. Yeni Tarama Sözlüğünde benzer anlamlarına ek olarak “*gök gürlmek*” anlamında **bañla-** (Dilçin, 1983: 24) biçiminde kullanılır. Genel Ağdaki GTS’de kelime “*halk ağzı*” kaydıyla “1. *Horoz ötmek* 2. *Bağırarak*” anlamlarıyla kullanılmıştır (<https://sozluk.gov.tr/30.11.2020,15.30>). Bu nedenle arkaik öge hükmündedir.

5. batman “Ağırlık ölçüsü”

İnsan inat için kırk **batman** tuz yer. (*Tekirdağ*)

Kayırdığın domuzun kırk **batman** yağı çıkar. (*Anamas *Eğirdir –Burdur*)

Kelimenin Orta Farsça kökenli *patmān* kökenli olduğu (Genel Ağ Kubbealtı Lugati, 30.11.2020, 20:25) tahmin edilmekle birlikte Tuncer Gülensoy kelimeyi “*eski bir ağırlık ölçüsü*” açıklamasıyla bat (bir tür takoz)+man (Gülensoy, 2011: 121) biçimiyle kayda geçirmiştir. Kelimenin Orhun Türkçesinde kullanımına rastlanılmazken, kelime Eski Uygur Türkçesinde **batman**: “*Batman, ölçek*” [USp. 267; ETŞ 421 (Caferoğlu, 2015: 36)], Karahanlı Türkçesinde **batman**: “*Batman, bir ağırlık ölçüsü*” [DLT CI, 444-8, TIEM 73 169r/5 (Ünlü, 2012: 103)] şeklindeken Kıpçak Türkçesinde **batman**: “*Batman, ağırlık ölçüsü*” (BM, BV, DM, GT, İM, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ) (Toparlı/Vural vd., 2014: 36) şeklinde görülmektedir. Kelime, GTS’de eskimiş kaydıyla “7,692 kilogram olan ağırlık ölçü birimi” (<https://sozluk.gov.tr/30.11.2020,20.35>) anlamıyla verildiği için arkaik bir öge olarak değerlendirilmiştir.

6. bay “Zengin”

Baya bağ için, yoksula Allah için. (**Gürün –Sivas*)

Hırsızlık iyi olsa sıçanlar **bay** olur. (*Tatalit *Çıldır –Kars*)

Borca **baylık** bir aylık. (*-Gaziantep*)

Kelime Orhun Türkçesinde “*zenginleştirmek*” anlamıyla KT D 16’da **bay kılmak** (Ercilasun,2016: 657), Eski Uygur Türkçesinde “*zengin, varlıklı*” anlamında **bay** [(Suv. 192, 4; 607) Caferoğlu 2015: 36] şekliyle kullanılmıştır. Ayrıca kelimenin Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde “*zengin*” anlamında **bay** şekline rastlanır. Kıpçak Türkçesinde “*zengin olmak*” anlamıyla **baymak, baymak** (Toparlı vd., 2014: 25) biçimleri görülür. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kelimenin **bay** “1. *Zengin, müstağni* 2. *Ulu, kibar, soylu* 3. *Temiz*” ve **bayça** “*Zengin*” (Dilçin, 1983: 28) biçimlerine rastlamak mümkündür. GTS’de “*eskimiş*” kaydıyla “*parası, malı çok olan, zengin (kimse)*” (<https://sozluk.gov.tr/01.12.2020,22.05>) anlamında tespit edildiği için arkaik öge olarak kabul edilmiştir.

7. berk “Hızlı, sıkı, sağlam”

Berk kaçan atın boku seyrek düşer. (*-Gaziantep*)

Demircinin camı demirden **berk** gerek. (*-Gaziantep*)

Eski Uygur Türkçesinde kelime **berk** (Caferoğlu, 2015; 39) biçimiyle “*kuvvetli, güçlü, sağlam, sık*” ; Karahanlı Türkçesinde aynı biçimde (**berk**) “*sıkı, sağlam, kuvvetli, bağ*” (Ünlü, 2012a: 117) anlamlarıyla görülür. Kıpçak Türkçesinde isim olarak **berk, bek, bik** şeklinde “*kuvvetli*”, fiil olarak da **berk-, berki-** (Toparlı vd., 2014: 29) biçiminde “*sağlamlaşmak, kuvvetlenmek*”, Eski Anadolu Türkçesinde “1. *Sağlam, sıkı, sınımsıkı*” ve “2. *Sert*” anlamıyla **berk** (Kanar, 2011: 113) biçiminde kullanılır. Kelime, GTS’de “1. *Sağlam, sıkı, sınımsıkı* 2. *Sert*” (<https://sozluk.gov.tr/03.12.2020,21.23>) anlamlarıyla tespit edilmiş olmasına rağmen kelimenin Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü’nde **berkitmek** biçiminde bir kez kullanıldığı (Göz, 2019: 41) dikkate alınarak arkaik bir sözcük olarak nitelendirilmiştir.

8. çebic “Bir yaşındaki keçi yavrusu”

Acemi **çebiç** ya kendini ya da yavrusunu yer. (*Gündüzbey *Yeşilyurt –Malatya*)

Eski Anadolu Türkçesinde “*Bir iki yaşındaki keçi*” anlamında **çebiş** (Kanar, 2011: 172) şeklinde, GTS’de ise “*halk ağzında*” kaydıyla “*bir yaşındaki keçi yavrusu*” <https://sozluk.gov.tr/04.12.2020,22.38> anlamıyla **çebiş** biçiminde kullanıldığı görülür. Bu sebeple arkaik bir öge olarak kabul edilmiştir.

9. çemçe/çömçe “Bir mutfak aleti”

Çömlek demiş: “Dibim demirden yapılmıştır.” **çemçe** diyor. “ Ben de şimdi senin dibini karıştırdım.” (*Canik, Muhundu *Malazgirt -Tunceli*)

Kelime Karahanlı Türkçesinde **çömçe**, **çönek** (DLT, CI 417-14) biçimiyle “*çömçe, kepçe*”, Yeni Tarama Sözlüğünde **çömçe(çomca)** (Dilçin, 1983: 59) biçiminde *kepçe*” anlamıyla kullanılır. GTS’de kelime *halk ağzında* kaydıyla **çömçe** biçimi ve “*tahta kepçe, çemçe*” (<https://sozluk.gov.tr/05.12.2020,22.10>) anlamıyla bulunduğu için arkaik öge olarak değerlendirilmiştir.

10. dek “Sessiz, sakın, sağlam”

Dek duran tekme yemez. (*Gündüzbey *Yeşilyurt –Malatya*)

Dek duranın devesi ölmez. (**Boğazlıyan –Yozgat*)

Eski Anadolu Türkçesi’nde “*sakin, sessiz, rahat*” anlamında **dek** (Kanar, 2011: 199), Yeni Tarama Sözlüğünde benzer anlamda **dek/tek** (Dilçin, 1983: 62) “*uslu, sessiz, sakın durmak, susmak*” anlamında **tek** ve **tek turmak/dek durmak/tek oyurmak** (Dilçin, 1983: 62) biçiminde birleşik fiil teşkilinde de kullanılmıştır. Genel Ağdaki GTS’de Farsça kökenli kaydıyla “*eskimiş*” ifadesiyle **dek** şekli ve “*sağlam*” (<https://sozluk.gov.tr/06.12.2020,20.10>) anlamıyla bulunduğu için arkaik bir ögedir.

11. emsiz “Sakar, beceriksiz”

Emsizden hırsız iyidir. (*Denizli*)

Emsize iş buyur, o sana öğüt versin. (**Emirdağ –Afyon*)

Kelime Eski Uygur Türkçesinde US’de “*beceriksiz, ilaçsız*” anlamıyla **emsiz** (Paçacıoğlu: 2016:105), Eski Anadolu Türkçesi döneminde **emsiz, emsüz** (Kanar, 2011: 265) biçimiyle “*sakar, beceriksiz*” anlamında kullanılmış, Yeni Tarama Sözlüğünde de aynı anlam ve biçimde var olduğu tespit edilmiştir. GTS’de kullanılmayan (<https://sozluk.gov.tr/06.12.2020,23.25>) bu kelime Anadolu ağızlarında rastlanılan bir arkaik ögedir.

12. eye, ege “Sahip”

Eyesizlerin **eyesi** Allah’tır. (*-Batman*)

Mal **eğesine**, oğul babasına çeker. (*-Batman*)

Kelimeye Orhun Türkçesinde **idisiz** < **édi** “*sahipsiz*” [KT D (Tekin: 2016: 83)], Eski Uygur Türkçesinde **idi** “*sahip*” (Doğan/ Usta, 2014: 146) şekliyle görülür. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de **idi** (Eraslan/Yüce/Sertkaya, 1979:) şeklinde “*sahip, Rab, Tanrı*” anlamlarında kullanılmıştır. Kelimenin aynı anlamda Harezmi Türkçesinde **eye, iye, idi, ide, ide** (Ünlü, 2012b: 272) şekillerinde kullanıldığı da görülür. Kelime, Batı Türkçesi metinlerinde –đ- > -y- değişimi sebebiyle “1. *Sahip* 2. *Ulu*” anlamında **ieye** (Kantar, 2011: 400) şekliyle kullanımı dışında **eğen** (Kantar, 2011: 255) şeklinde “*sahip, efendi*” anlamında da kullanılmıştır. Ayrıca Yeni Tarama Sözlüğü’nde **eye, iye** (Dilçin, 1983:87) biçimiyle “*malik, sahip, efendi*” anlamında kullanıldığına şahit oluruz. Bu gün Türkiye Türkçesi standart yazı dilinde türemiş bir kelime olarak *iyelik eki* dilbilgisi terimi dışında yaygın bir kullanıma sahip değildir.

13. **eyin, egin** “Omuz, sırt”

Akşam bulutu kızarırsa **eynine** abayı al, sabah bulutu kızarırsa eline yabayı al. (**Taşova – Amasya*)

Kelimenin Orhun Türkçesinde **egin**: “*Sirt; çadır çatısı*” [Elegest I 5, IB 18] (Tekin, 2016: 299)], Eski Uygur Türkçesinde **egin/engin**: “*Omuz*” [(TT V 12, 120) (Caferoğlu, 015: 69)], Karahanlı Türkçesinde **egin**: “*Sirt, egin*” [DLT, C1, 110-3; KB 3797 (Ünlü, 2012: 215)], Harezmi Türkçesinde **egin (égin, igin, ikin)**: “*Omuz*” (Ünlü, 2012b: 165), Kıpçak Türkçesinde **eyin**: “*Kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı, sırt*” [(Kİ) krş. **egin** (Toparlı vd., 2014: 79)] kullanımları yanında Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “*sirt, arka*” anlamında **egin** (Kantar, 2011: 253), **eyin** (Kantar, 2011: 276), Yeni Tarama Sözlüğü’nde **egin (eyin)** (Dilçin, 1983: 78) biçimlerine rastlanılır. Kelimenin GTS’de “*halk ağzında*” açıklaması ile **egin** şeklinde “1. *Arka, sırt* 2. *Beden, vücut* 3. *Boy pos, endam*” (<https://sozluk.gov.tr/07.12.2020,22.10>) anlamları ile yer alması nedeniyle kelime arkaik bir öge olarak nitelendirilmiştir.

14. **gen** “Geniş”

Her dar günün bir de **gen** günü olur. (*Gündüzbey *Yeşilyurt –Malatya*)

Dar yerin pilavındansa **gen** yerin dayağı (köteği). (-*Van*)

Kelime, Eski Uygur Türkçesinde “1. *Gen, geniş* 2. *Uzak*” anlamlarıyla **keng** [USp. 66, 13 TT VIII. 91 (Caferoğlu, 2015: 105)] biçiminde, Karahanlı Türkçesinde “*geniş*” anlamıyla **kiñ, kine** [DLT C III 358-12, KB 1100, AH 315 (Ünlü, 2012: 432)] şekliyle görülür. Kıpçak Türkçesinde “*geniş*” anlamında **kin, ken, keñ** (BV, GT, İM, İN, MG, TA) şekilleriyle (Toparlı vd., 2014: 149), Batı Türkçesinin kuruluş devresi olan Eski Anadolu Türkçesinde kelime k- > g- değişimi sonucunda **geng** (Kantar: 2011: 290) şekliyle “*geniş*” anlamında kullanılan kelimeye Yeni Tarama Sözlüğü’nde **gin, gen** (Dilçin, 1983: 94) biçimiyle rastlanılır. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde “*geniş olmak, genişlemek*” anlamında **giñ düşmek, gin eylemek, gin itmek** biçimlerine de rastlamak mümkündür. Kelime, GTS’de *geniş* anlamında **gen** biçimiyle “*eskimiş*” (<https://sozluk.gov.tr/08.12.2020,21.10>) kaydıyla kullanıldığı için arkaik bir öge kabul edilmiştir. Kelime, Türkiye Türkçesinde geniş kelimesinde yaşamaktadır.

15. **gön** “İşlenmiş deri, hayvan derisi”

Öküz ölür **gönü** kalır, yiğit ölür ünü kalır. (**Gürün –Sivas, -Van, -Gaziantep*)

Ayıyı vurmayınca **gönünden** kayış bükülmez. (**Akkuş –Ordu*)

Tuncer Gülensoy kelimenin eski bir ***kö-** fiilinden türemiş bir isim olduğu görüşündedir (Gülensoy; 2011: 381). Clauson kelimenin **kö:n** biçiminde ve “*büyük ham deri*” anlamıyla kullanıldığını belirtmektedir (Clauson,1972: 725). DLT’de kelime, **kön** (Atalay, 2006: 360) biçiminde ve “*at derisi veya gönü, ham deri, gön*” anlamında kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde de **gön** (Kanar, 2011:306) kelimesine “*ham deri, kösele*” anlamıyla rastlamak mümkündür. GTS’de kelime “*halk ağzında*” kaydı ile “*hayvan derisi*” (<https://sozluk.gov.tr/09.12.2020,20.13>) anlamında yer aldığı için arkaik öge olarak değerlendirilmiştir.

16. karımak “Yaşlanmak”

Kız **karıyınca** dayı boynuna düşer. (-*Batman*)

Çayır kurumaz, oruspu **karımaz**. (-*Adana*)

Orhun Türkçesinde kelimeye “*yaşlı*” anlamıyla T 56’da **karı** (Ercilasun, 2016: 685), “*yaşlanmak*” anlamında **karımak** (Tekin, 2016: 247) şeklinde rastlamak mümkündür. Kelime, Eski Uygur Türkçesinde **karı, karımak** (Doğan, Usta 2014: 168), Karahanlı Türkçesinde **karıg, karı; karımak, karı bolmak** (Ünlü, 2012: 362) şekliyle hem isim hem de fiil türünde “*yaşlı, yaşlanmak*” anlamıyla kullanılır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde **karı** ismi “1. Yaşlı, ihtiyar 2. Yaşlı kadın 3. Eş, hanım 4. Kadın 5. Eski” anlamıyla, “*karımak*” fiili “1. Yaşlanmak, ihtiyarlamak 2. Kurumak” (Kanar, 2011: 423-424) anlamlarıyla görülür. Ayrıca Yeni Tarama Sözlüğü’nde kelimenin isim şekli olan **karı** “1. İhtiyar, yaşlı 2. Eski, köhne” anlamıyla, **karımak** fiili ise “*ihiyarlamak, yaşlanmak*” (Dilçin 1983: 127) anlamıyla kullanılmıştır. GTS’de **karı** ismi “*halk ağzında*” kaydıyla “*yaşlı, ihtiyar*” anlamında, **karımak** fiili yine “*halk ağzında*” kaydıyla “*yaşlanmak, kocamak, ihtiyarlamak*” (<https://sozluk.gov.tr/10.12.2020,23.12>) anlamıyla tespit edildiği için arkaik öge olarak tasnif edilmiştir.

17. köseği “Ucu yanık odun”

Allah **köseğini** köküne kadar yakmaz. (**Kilis –Gaziantep*)

Eski Anadolu Türkçesinde “*ocak karıştırmak amacıyla kullanılan ucu yanık odun*” anlamında **köseği** ve “*ucu yanık odun*” anlamında **köseği** (Kanar, 2011: 475) şekillerinde; Yeni Tarama Sözlüğü’nde kelime benzer anlamda **köseği (köseği)** (Dilçin, 1983: 146) biçimiyle kullanılır. GTS’de kelime *halk ağzında* kaydıyla “1. Ateş karıştırmaya yarayan odun veya demir. 2. Ucu yanık odun, eğiş.” (<https://sozluk.gov.tr/10.12.2020,23.25>) anlamıyla kayıtlıdır. Bu sebeple arkaik bir unsur olarak kabul edilmiştir.

18. konur “Kibirli”

Konur eşek çayırını almaz. (-*Gaziantep*)

Tuncer Gülensoy’un “1. *Esmere, açık kestane renginde olan 2. Kimseyi beğenmeyen, kurumlu, övünçlü*” (Gülensoy, 2011: 539) anlamlarını tespit ettiği **konur** kelimesi Eski Anadolu Türkçesi döneminde kibirli anlamıyla **konur** (Kanar, 2011: 470) şeklinde kullanılmıştır. Halk ağzındaki atasözlerinde yaşayan bu kelime de arkaik bir ögedir.

19. kunnamak “Doğurmak”

Köpek **kunnasa** eniğini bulamaz. (*Botsa –Konya*)

Evecen it gözsüz enik **gunnar**. (**Gürün –Sivas*)

Kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde **kunlamak**: “(*Kısrak*) *yavrulamak*” , **kunnacı**: *Yavrulayan* (Kanar, 2011: 480), Yeni Tarama Sözlüğünde “*doğurmak*” anlamıyla **kunlamak** şeklinde fiil, “*gebe*” anlamında **kunlaci**, **kulunlaci**, **kunnacı** (Dilçin, 1983: 148) şeklinde isim olarak kullanılmıştır. GTS’de yer almayan kelime ağızlarda yaşayan bir arkaik ögedir.

20. nöker “Hizmetçi, çoban”

Ağanın malı çıkar (gider), **nökerin** (çobanın) canı. (Alican –İğdir, Baltalı *Çıldır –Kars, Canik *Mazgirt –Tunceli)

Eski Uygur Türkçesinde “*maiyet*” anlamında **nöker** (Doğan-Usta, 2014:239) biçimiyle kullanılan kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçtiği konusunda genel bir kanaat vardır. Hasan Eren, kelimenin Moğolca **nöker**, **nökör** biçimiyle Türkçe’ye geçtiğini ve *kuma* anlamı dışında eski kaynaklarda “*beylerin arkadaşlarına ve yoldaşlarına*” bu adın verildiğini ifade etmektedir (Eren, 1999: 301). Tuncer Gülensoy da Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü adlı eserinde kelimenin Moğolca nökor sözcüğünden değiştiğini ve Anadolu ağızlarında **nöger**, **löker** (Gülensoy. 2011: 607) şekillerinin kullanıldığını belirtir. Kelime, Eski Anadolu Türkçesinde “1. *Hizmetçi* 2. *Maiyet* 3. *Kuma* 4. *Uşak*” anlamlarında **nöker** (Kanar, 2011: 523), Yeni Tarama Sözlüğünde “1. *Maiyet memuru* 2. *Kuma*” anlamında **nöker** (Dilçin, 1983: 158) şeklinde yer almaktadır. Kelime, Güncel Türkçe Sözlükte bulunmasa da (<https://sozluk.gov.tr/13.12.2020,22.18>) ağızlardaki atasözlerinde kullanılmaktadır.

21. onmak “Daha iyi bir duruma girmek”

Dostun attığı gül **onulmaz** yara açar. (**Taşova –Amasya*)

Hileden **onulsa** şeytan **onardı**. (*Yaka *Dazkırı –Afyon*)

Kelimeye *şifa bulmak*, *sağlam olmak* anlamıyla **onmak** (Doğan-Usta, 2014: 243) biçimine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlamak mümkündür. Ayrıca bu dönemde –Ar ekiyle geçişli yapılmış **onar-** ve edilgenlik eki almış **onarıl-** (Doğan-Usta, 2014: 243) biçimleri de görülür. Karahanlı Türkçesi metinlerinde “1. *Düzeltilmek*, *onarmak* 2. *Yapmak*, *donatmak*” anlamlarıyla **onar-**, “*iyileşmek*, *şifa vermek*” anlamıyla **onalt-** (Ünlü, 2012: 585) şeklinde kullanılır. Kıpçak Türkçesinde küçük nüanslarla kelimenin **oñal-**, **oñalt-**, **oñar-**, **oñat-**, **oñul-** (Toparlı vd., 2014: 149) biçimlerine rastlamak mümkündür. Eski Anadolu Türkçesinde “*hastalık iyileştirmek*”, “*onarmak*, *tamir etmek*; *islah etmek*, *iyileştirmek*” anlamlarıyla **ongar-** (Kanar, 2011: 541) biçiminde kullanılmıştır. Yeni Tarama Sözlüğünde **oñar-** ve **uñar-** (Dilçin, 1983: 163) biçimleri de görülür. GTS’de onarmak fiili var olsa da kullanım sıklığının seyrek olması (Ölker, 2011) ve yazılı Türkçede onulmaz biçimi dışında kullanımının çok az olması (Göz, 2019:144) sebebiyle arkaik bir öge olarak değerlendirilmiştir.

22. öğür “1. Akran 2. Zümre, grup”

Deve ne kadar gitse de **öğürünü** bekler. (**Ermenek –Karaman*)

Deve ne kadar uzak gitse gene **öğürünü** bekler. (**Eğirdir –Isparta*)

Sınırlı söz varlığına sahip olan Orhun ve Eski Uygur Türkçelerinde kelimeye rastlayamadık. Kelime, Karahanlı Türkçesinde “*zümre, kavim, arkadaş, yardımcı*” (Ünlü, 2012a: 605), Harezmi Türkçesi’nde “*grup, topluluk*” anlamıyla **öğür** (Ünlü, 2012b: 457) şeklinde kullanılır. Ayrıca kelime, Eski Anadolu Türkçesi **öğür**, (Kanar, 2011: 551) ; Yeni Tarama Sözlüğünde **öğür** (Dilçin 1983: 167) şeklinde “*eş, arkadaş*” anlamında kullanılır. Sözcük, GTS’de “halk ağzında” kaydıyla “1. Akran 2. Öğrenmiş 3. Alışılmış, yadırganmaz olmuş, menus 4. Takım, fırka, zümre” (<https://sozluk.gov.tr/18.12.2020,23.17>) anlamıyla kullanılmıştır. Bu sebeple arkaik bir öge niteliğindedir.

Bölge ağızlarında kelimenin “eş” anlamına da rastlanır.

Gizli **öğür** alan aşıkara doğurur (buzağılar). (Yavuzköy *Şavşat –Ardahan, Beyceli *fatsa *Akkuş –Ordu, *Eğirdir –Isparta)

23. söykenmek/söğkenmek “Dayanmak”

Taş taşa **söykenir**. (-Gaziantep)

Yeni Tarama Sözlüğünde **söykenmek, söykenmek, söykegilenmek, söykelenmek, söykünmek** (Dilçin, 1983: 192) biçimleriyle “*dayanmak*” anlamında kullanılan kelime Eski Anadolu Türkçesinde **söykelenmek** (Kanar, 2011: 613) biçimiyle yine “*dayanmak*” anlamında kullanılmıştır. Ağızlarda var olan ancak standart yazı dilinde bulunmayan bu kelime de arkaik bir ögedir.

24. yahşi “İyi, güzel, çok güzel”

Yahşi yiğit yâranından belli olur. (Yukarı Bozkuyu *Kadirli –Ada., *Darendede –Ml., *Gürün –Sivas., *Gaziantep)

Tuncer Gülensoy kelimenin kökenini “*hoşa gitmek*” anlamındaki tahmini bir ***yak-** (Gülensoy, 2011,1033) köküne dayandırırken, Mustafa Arğunşah ve Gülten Sağol Yüksekaya kelimenin kökünü ***ya-** (Arğunşah ve Sağol Yüksekaya, 2014: 92) olarak kabul eder. Kelime, Eski Uygur Türkçesinde “*iyi, âla*” anlamıyla USp’de **yakşı** (Caferoğlu, 2015: 273), Karahanlı Türkçesinde “*iyi*” anlamıyla **yahşi krş. yakşı** (DLT, III.C 32-9), Kıpçak Türkçesinde ise **yakşı, yahşi** (Caferoğlu, 2015:306) biçiminde “*güzel, iyi*” anlamında karşımıza çıkar. Batı Türkçesinin kuruluş dönemi olarak kabul edilen Eski Anadolu Türkçesinde kelimenin “*iyi, güzel, huzurlu, itaatlı*” anlamıyla **yahşi, yakşı** (Kanar, 2011: 727) ve **yahşi, yahşi, yakşı** (Dilçin, 1983: 230) şekilleri görülmektedir. GTS’de kelime **yahşi** biçiminde “*halk ağzında*” kaydıyla ve “*iyi, güzel, çok güzel*” (<https://sozluk.gov.tr/23.12.2020,22.20>) anlamıyla bulunduğu için tarafımızca arkaik bir unsur olarak kabul edilmiştir.

25. yal “Hayvan yiyeceği”

Aç itin yalağında **yal** bulunmaz. (*Salman* *Akkuş –Ordu)

Enik itle **yal** yiyenin eli yüzü pis olur. (Enik itinen **yal** yeme, yüzüne gözüne bulaştırır.)
(**Gürün*, **Suşehri –Sivas*)

Kelime, Kıpçak Türkçesinde “*yal, hayvan yemeği*” anlamında **yal** [TA (Toparlı vd., 2014: 307)] ,Yeni Tarama Sözlüğünde “*köpeğe verilen yiyecek*” anlamıyla **yal** (Dilçin, 1983: 231) biçiminde kullanılır. Bu kelime GTS’de “*halk ağzında*” kaydıyla “*köpek ve sığırlara yedirilmek için un ve kepeklerle hazırlanan yiyecek.*” (<https://sozluk.gov.tr/25.12.2020,20.10>) anlamıyla yer almıştır. Dolayısıyla arkaik bir öge niteliği taşımaktadır.

26. yazı “Düz yer, ova, kır”

Davetsiz yere giden kuru **yazıya** oturur. (*Yukarı Bozkuyu *Kadirli –Adana*)

Orhun Türkçesinde “*ova*” anlamında (Tekin, 2016: 315), Eski Uygur Türkçesinde “*ova, düz yer*” anlamıyla **yazı** (Doğan/Usta, 2014: 395) şeklinde görülen kelime, Karahanlı Türkçesinde “*kır, ova, boşluk, açıklık alan*” anlamında **yazı** [DLT CIII, 159-10, KB 4623, AH 471) Ünlü, 2012a/ 979), Harezmi Türkçesinde “*ova, kır, çöl*” anlamıyla **yazı** ve “*düzleşmek, dümdüz olmak*” anlamıyla **yazı bolmak** (Ünlü, 2012b, 674) şekliyle kullanılır. Eski Anadolu Türkçesi’nde “1. *Kara* 2. *Kır, bayır, ova, düzlük yer* 3. *Issız kır, çöl*” anlamlarıyla **yazı, yazı, yazı yaban, yazı yer, yazı yer** (Kantar, 2011: 756) biçimleriyle kullanılmıştır. Güncel Türkçe sözlükte kelime “*düz yer, ova, kır*” (<https://sozluk.gov.tr/28.12.2020,21.10>) anlamıyla *halk ağzında* açıklamasıyla yer aldığı için arkaik bir öge olarak nitelendirilmiştir.

27. yeğni “Hafif, ağır olmayan”

Ağır baş altın, **yeğni** baş kahr getirir. (*Anamas *Eğridir –Isparta*)

Ağır taşı, el; **yeğni** taşı, yel kaldırır. (*-Afyon*)

Kelimeye Orhun ve Uygur Türkçelerinde rastlanmazken kelime Karahanlı Türkçesinde **yenig/yinik** “*yeğni, hafif*” (DLT CIII, 92-15) ve **yénik** (DLT CIII, 18-28); Kıpçak Türkçesinde **yeğin**: 1. *Hafif, yeğni* (BV) krş. **yeñil, yeñül, yeyni, yini, yiñil, yuğul, yüñül** 2. *Galip, kavi* (İH) (Toparlı vd., 2014: 317) biçimleri ile görülür. Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde kelimenin **yeğni**: 1. *Hafif* (Kantar, 2011: 759) **yeyni**: 1. *İtibarsız, önemsiz* 2. *Hafif* (Kantar, 2011: 764) ve Yeni Tarama Sözlüğünde **yeyni (yiyni)**: 1. *Hafif, ağır olmayan* 2. *İtibarsız, önemsiz* 3. *Kolay* (Dilçin, 1983: 243) biçimlerine rastlamak mümkündür. Kelime, Genel Ağdaki GTS’de **yeğni** biçiminde 1. *Ağır olmayan, hafif* 2. *Ciddi olmayan* anlamıyla yer almasına rağmen standart yazı dilinde kullanım sıklığının azalmış olması (Göz, 2019: 202) sebebiyle kelimeyi arkaik kelime olarak değerlendirilmiştir.

28. yürük/yüğrük /yiğrik “Çevik, güçlü”

Yürük at kamçı değirmez. (*-Gaziantep*)

Acımış eşek attan **yüğrük** olur. (*Türkgözü *Posof –Kars*)

Atın aksağı eşekten **yiğrik** olur. (*Yavuz *Şavşat –Artvin*)

Karahanlı Türkçesinde **yügrük**: “*koşucu, geçici*” yügrük (yügürük > yügrük > yürük > yörük

(DLT, 1, 110/ 3, 45/175) şekliyle kullanılan kelime Yeni Tarama Sözlüğünde **yügrük**: “Çok ve çabuk yürüyen, iyi yol alan, hızlı giden, yörük” (Dilçin, 1983:253) biçimindedir. Standart yazı dilinde kullanılmayan GTS’de “halk ağzında” “çevik, güçlü” (<https://sozluk.gov.tr/28.12.2020,21.10>) anlamıyla *yügrük* kaydıyla yer alan kelime ağızlarda var olmaya devam ettiği için arkaik bir ögedir.

Sonuç

Bu çalışmada bölge ağızlarında yaşayan atasözlerinde ses, biçimbirim ve sözvarlığı açısından arkaik nitelik taşıyan ögeler incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

1. Anadolu ağızlarındaki atasözlerinde ses ve biçimbirim olarak sınırlı sayıda olan arkaik ögelerin, sözvarlığı bakımından tespit edilen 28 öge ile zenginlik gösterdiği ortaya konmuştur.
2. Dilde zaman içinde en çok değişen ögeler, sesler ve biçimbirimlerdir. Bu durum muhteva itibarıyla büyük bir tecrübeyi içinde barındıran, kalıplaşmış ifadelerden oluşan ve toplumların hafızasında önemli yer tutan atasözlerinde de gözlemlenmektedir. Kelime başında /y/ ve /t/ sesinin korunması ile +n vasıta hâli ekinin bölge ağızlarındaki atasözlerinde yer bulması dikkat çeken arkaik unsurlardır.

Çalışmamızda 28 tane kelimenin arkaik öge olarak bölge ağızlarındaki atasözlerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Bu ögelerin çoğu ölçünlü Türkiye Türkçesinde yaşamayan *söykenmek/söğkenmek, konur, emsiz, nöker* vb. kelimeler ile GTS’de “eskimiş” kaydıyla yer alan *gen, bay, batman* vb. ve yine GTS’de “halk ağzında” ifadesiyle kayıtlı *ögür, köseği, eğin* vb. kelimelerden oluşmaktadır. Ayrıca sıklık sözlüklerine göre yazılı dilde az kullanılan *berk, arımak/arık* vb. kelimeler de arkaik öge olarak değerlendirilmiştir.

Çok küçük anlam ve şekil değişimleriyle varlığını korumuş olan arkaik ögelerin söz varlığı içinde özel bir konumu vardır. Bu ögelerin de kültürümüzün bir parçası olduğu gerçeğinden hareketle alan uzmanlarınca tespit edilmesi ve genç kuşaklar ile dil araştırmacılarının dikkatine sunulmasının önemi açıktır.

Gün geçtikçe kaybolmaya yüz tutan ağız özellikleri ile unutulmaya terk edilen atasözlerimizin de daha çok incelemeye tutulması ve gelecek kuşaklara öğretilmesi en büyük dileğimizdir.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1996). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, Ankara: TDK.
- Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G. (2014). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit.
- Atalay, B. (Çev.) (2006). *Divanü Lügati't-Türk IV. C. (Dizin)* Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Demir, N., Yılmaz, E. (2009). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, Grafiker.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Doğan İ., Usta Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Ankara: Altınpost.
- Eraslan, K., Yüce, N., Sertkaya, O. F. (1979). *Kutadgu Bilig İndeksi*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro.
- Göz, İ. (2019). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* I-II, Ankara: TDK.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32/3, s. 1-12.
- Güncel Türkçe Sözlük (22.02.2021), <https://sozluk.gov.tr/>, Ankara: Türk Dil Kurumu Genel Ağ.
- Güneş, İ. (2018). Ahmed-i Dâî Divanı'nda Eskicil Ögeler, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, 8. Sayı 129-143.s.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Konya: Kömen.
- Ölmez, M. (2003), "Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu Mustafa Canpolat Armağanı*, s. 135-142, Ankara.
- Özdemir, H. (2012). "Günümüze Göre Sehî Bey Divânı'ndaki Arkaik Unsurlar" *Karadeniz*, 15.S (Güz 2012), s. 90-100.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Söz Dağarcığı*, İstanbul: Kesit.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Enderun.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezm- Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Pegem Akademi.

Kısaltmalar:

BM	Kitâbu Bulgatü'l Müştak Fî Lügati't Türk ve'l Kıpçak
BV	Baytarü'l Vazih
C	cilt
D	Doğu
DLT	Dîvânü Lugâti't Türk
DM	Ed-Dürretü'l Mudiyye Fî'l-Lügati't Türkiyye
ETŞ	Eski Türk Şiiri
GT	Gülistan Tercümesi
GTS	Güncel Türkçe Sözlük
İH	El-İdrak Haşiyesi
İM	İrşadü'l Mülük
İN	Kitab Fî İlmün Nüşşâb
KB	Kutadgu Bilig
KF	Kitâb Fî'l-Fıkıh
KFT	Kitâb Fî'l-Fıkıh Bi'l-Lisani't Türkî

Kİ	Kitâbü'l İdrâk Li-Lisâni'l Etrâk
KK	Kavaninü'l Külliye Li –Zabti'l Lügati't Türkiyye
krş.	karşılaştırınız
KT	Kül Tigin
ME	Mukaddimetü'l Edep
MG	Minyetü'l Guzât
MS	Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l Leysi's Semerkandî
NF	Nehcü'l Feradis
Prens KP	Prens Kalyanampara
RH	Kitâb Fi Riyâzâtü'l Hayl
s	sayfa
Suv	Suvarnaprahhasa
T	Tonyukuk
TA	Kitab-ı Mecmu-ı Tecümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali
TDK	Türk Dil Kurumu
TIEM	Türk İslam Eserleri Müzesi
TT	Turkische Turfan
TZ	Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l Lügati't Türkiyye
USp	Uigurische Sprachdenkmäler